

ЗМІСТОВНО-ХАРАКТЕРНІ РИСИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАННЯ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ

НАЗИМКО Єгор Сергійович - кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Донецького юридичного інституту МВС України
УДК 343.242-053.6

В статті проаналізовані міжнародно-правові стандарти застосування покарання до неповнолітніх. Виділені взаємопов'язані змістовно-характерні риси таких стандартів.

Ключові слова: міжнародний стандарт, покарання, неповнолітній, риса, характеристика.

Аналіз сучасних міжнародно-правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх надає нам можливість виділити наступні взаємопов'язані змістовно-характерні риси таких стандартів.

Перша змістовно-характерна риса сучасних загальноприйнятих міжнародно-правових стандартів застосування до неповнолітніх правопорушників певних заходів кримінально-карального і альтернативного некарального характеру полягає в тому, що ці стандарти базуються на особливій, складній, реформованій та апробованій протягом тривалого часу, майже у всьому світі визнаній гуманістичній нормативно-правовій і соціально-правовій філософії.

Так, в американських «Керівних принципах щодо правосуддя по відношенню до неповнолітніх у м. Нью-Йорк» (США) («Guide to Juvenile Justice in New York City»), розроблених групою фахівців американської неприбуткової громадської організації Громадянська комісія з питань злочинності м. Нью-Йорк (Citizens Crime Commission of New York City, Inc.), говориться про найдавніші історичні витоки формування системи ювенального правосуддя: «Концепції

правосуддя по відношенню до неповнолітніх повертають нас на тисячоліття назад до Законів Хаммурапі (2270 р. д. н. е.), які зверталися до проблеми втікачів (можливо, маються на увазі діти-втікачі з домівок або втікачі з в'язниць. – Є.Н.), дітей, які зрікалися своїх батьків, а також синів, які ображали своїх батьків. З тих пір суспільство продовжує боротися із злочинністю серед неповнолітніх за допомогою придатних для цього заходів» [1, с. 5].

Цільовим загальноприйнятим орієнтиром або призначенням сучасної філософії та системи покарання неповнолітніх визнається, як це впливає із відповідних джерел міжнародного права, скоріша та найповніша соціальна реінтеграція (реабілітація) неповнолітніх, ефективне попередження рецидивних злочинних проявів у їхній подальшій поведінці, а також найкраще забезпечення їхніх основних інтересів та прав. Дана нормативно-правова та соціально-правова філософія передбачає активне і водночас виважене застосування, з одного боку, в мінімальних об'ємах суто каральних санкцій, а з іншого, альтернативних, цілком некаральних заходів впливу.

Обидва види заходів судово-правового реагування на правопорушення з боку неповнолітніх мають, насамперед, у найповнішій мірі сприяти недопущенню подальшого залучення неповнолітніх до злочинного світу протягом початкового (підліткового) відносно нестійкого періоду формування їхньої особистості. У рамках цього життєво-

го періоду особи даної вікової категорії, як відомо, часто не відчувають всієї повноти відповідальності та неминучості наслідків за вчинення ними позазаконних дій.

Так, доцент права Школи права при Університеті Сіетлу (США) Джанет Ейнсворт (Janet E. Ainsworth) у своїй роботі «Ефективність діяльності суду у справах захисту прав неповнолітніх у рамках справ про правопорушення» («The Court's Effectiveness in Protecting the Rights of Juveniles in Delinquency Cases») підкреслює дві базові історико-філософські складові, які формували сучасні підходи (зокрема міжнародні) до покарання неповнолітніх: «В історичному ракурсі системи судів у справах неповнолітніх спиралися на наступні два фундаментальних переконання щодо молодих людей, які порушували закон. Першим переконанням було те, що віку молодих людей є притаманна як розумова, так і моральна нерозвиненість, тому не слід покладати на них всю відповідальність за вчинені ними правопорушення. Друге переконання походило з того, що молоді правопорушники є частково схильними до покірності і тому піддатливими до дії моральної та соціальної реабілітації. Таким чином, завданням суду у справах неповнолітніх було завершення процесу соціальної реабілітації неповнолітнього правопорушника і попередження, таким чином, рецидиву його злочинної поведінки в майбутньому» [2, с. 64].

Ця історична цілеспрямованість філософії та системи покарання неповнолітніх правопорушників підтверджується і думкою деяких сучасних українських правників. Наприклад, В.В. Панасюк зазначає, що «діти є особливою категорією будь-якого суспільства. У зв'язку зі своєю соціальною незрілістю, вони не здатні в повній мірі усвідомлювати характер вчинюваних ними дій, а також можливість настання від цього негативних для себе наслідків. Одночасно вони є майбутніми повноправними членами цього суспільства та, по суті, черговою ланкою у процесі продовження його існування. Держава, яка визначила себе як соціальна та правова, зі свого боку, має створити кожній дитині належні умо-

ви становлення та повного і гармонійного розвитку своєї особистості. У зв'язку з чим, є необхідність під час вибудови будь-яких відносин з дітьми враховувати вікові, соціально-психологічні та інші особливості їх розвитку» [3, с. 13].

Міжнародне співтовариство закликає докладати всіх можливих зусиль задля практичної реалізації положень цієї нормативно-правової та соціально-правової філософії на національному і міжнародному рівні, яка протягом останніх десятиліть набула статусу норм відповідної галузі міжнародного права.

Так, у п. 2 Заключної декларації Всесвітнього конгресу з питань правосуддя по відношенню до неповнолітніх (World Congress on Juvenile Justice Final Declaration, Geneva, Switzerland, 30 January 2015), який проходив у Женеві (Швейцарія) 30 січня 2015 року, говориться: «Учасники Всесвітнього конгресу визнали, що головним викликом є ефективне практичне впровадження існуючих міжнародних норм та стандартів у сфері управління правосуддям по відношенню до неповнолітніх на національному рівні, включаючи мобілізацію адекватних ресурсів та створення нових можливостей. Всі учасники рівною мірою визнали важливість забезпечення повноцінної політики у сфері правосуддя по відношенню до неповнолітніх, яка б була здатна попереджувати злочинність серед неповнолітніх та відповідним чином реагувати на неї, забезпечуючи, поряд з цим, захист дітей, які знаходяться у конфлікті із законом, дітей-жертв та дітей-свідків, та яка б носила недискримінаційний характер, а також враховувала б забезпечення вищих інтересів дітей та поважала б право дитини на життя, виживання та розвиток, а також його або її гідність» [4, с. 1].

Однак, поряд з цим, норми міжнародного права визнають існування певної та очевидної складності, притаманної цій нормативно-правовій та соціально-правовій філософії. Ця складність полягає у наявності певних протиріч між класичними юридичними цілями та результатами застосування покарання за вчинення того чи іншого позазаконного діяння.

Так, в одному з коментарів до Пекінських правил зазначається з цього приводу наступне: «Главная трудность в разработке руководящих принципов для вынесения судебного решения в отношении молодых людей проистекает из неразрешенных противоречий философского характера между: а) перевоспитанием и воздаянием по заслугам; б) помощью и пресечением и наказанием; в) мерой воздействия с учетом исключительных обстоятельств конкретного дела и мерой воздействия в интересах защиты общества в целом; д) общим предупреждением и индивидуальным наказанием. Противоречие между этими подходами четче проявляется в отношении дел несовершеннолетних (курсив мій. – Є.Н.), чем в отношении дел взрослых. В силу разнообразия причин и следствий, являющихся отличительной чертой дел несовершеннолетних, между этими альтернативами возникает сложная взаимозависимость» [5].

У цьому контексті слід зазначити, що такі юридичні та філософські цілі покарання, як «відплата по заслугах» та «загальне попередження», не можуть оминати та не враховувати такої фундаментальної вимоги при застосуванні покарання за вчинення злочину, як «інтереси суспільства». Міжнародно-правові стандарти застосування покарання до неповнолітніх не можуть остаточно поставити «найвищі інтереси» неповнолітнього правопорушника вище інтересів суспільства («інтереси справедливості»). Інтереси, права, життєві потреби неповнолітнього, тяжкість вчиненого злочину та інтереси суспільства є взаємопов'язаними складовими, які зумовлюють винесення того чи іншого вироку неповнолітньому правопорушникові. Англійський правник Ніл Хейзел (Neal Hazel) із Салфордського університету (Великобританія) у своїй роботі «Міждержавне порівняння систем ювенального правосуддя» («Cross-national comparison of youth justice») визначає принцип «захисту суспільства» в якості одного з наріжних каменів певних (регіональних та національних) систем правосуддя по відношенню до неповнолітнього: «Одним із ключових принципів правосуддя по відношенню до неповноліт-

ніх. – Є.Н.) у країнах, чії відповідні моделі правосуддя асоціюються із «контролем за злочинністю» та «неокорекційними» моделями, є захист суспільства. Це призводить до посилення застосування ув'язнення до молодих людей, коли вважається можливим довести, що такі молоді люди спричиняють ризик для громадськості. Реформи в Канаді 2003 року підтвердили першочерговість принципу захисту суспільства. Так само цей принцип було запроваджено до системи ювенального правосуддя Західної Австралії в якості першочергового принципу у 1994 році» [6, 28].

Американські вчені-правники Теодор Фаллон (Theodore Fallon, Jr.) та Доун Дусон (Dawn Dawson) у статті «Система юстиції по відношенню до неповнолітніх: вчора і сьогодні» («Juvenile Justice: Yesterday and Today») підтверджують актуальність проблеми захисту суспільства в рамках систем та філософії покарання неповнолітніх: «З самого початку заклади та працівники системи правосуддя по відношенню до неповнолітніх буди залежні від двох протилежних сил: потреби суспільства у своєму бути захищеним від тих, хто не може жити за законом; та потреби надавати допомогу дітям, які виростають, не дотримуючись мінімальних умов, створених суспільством. Ці дві сили створили комплекс стримувань і протипаг разом із конфліктами та невдачами, що іноді призводило до дій, які виявлялися неефективними у допомозі молодим людям, їхнім сім'ям та громаді» [7, 15].

Однак ми, у свою чергу, маємо зазначити, що сам факт закріплення та кодифікації у визнаних джерелах міжнародного права заборони на застосування до неповнолітніх правопорушників певних найсуворіших видів покарань (смертної кари, довічного ув'язнення без можливості звільнення, тілесних покарань) свідчить про наявність певного, якщо не остаточного, то, безумовно, етапного вирішення філософсько-правових протиріч, зазначених у щойно наведеному коментарі до Пекінських правил.

Міжнародний документ-довідь «Схеми винесення вироків неповнолітнім» («Juvenile Sentencing Schemes»), підготовлений фахівцями міжнародної неурядо-

вої організації «Захисники прав людини» («Human Rights Advocates»), зазначає: «Заборона використання цього заходу (смертної кари по відношенню до неповнолітніх. – Є.Н.) стала загальноприйнятою, вона є нормою, універсально визнаною в міжнародному співтоваристві. Ця заборона є нормою *jus cogens*, якою жодна країна не має права нехтувати. Лише деякі національні закони і тепер дозволяють застосування смертної кари за злочини, вчинені неповнолітніми. Серед таких країн можна назвати Іран, Саудівську Аравію, Судан, Тонга та Об'єднані Арабські Емірати та, можливо, Індійський автономний округ Джамму і Кашмір (Індія)» [8, с. 2-3].

На додаток до норм про скасування зазначених найсуворіших видів покарання по відношенню до неповнолітніх міжнародне співтовариство, зокрема міжнародні урядові організації (ООН) та відомі фахівці-правники закликають поступово зменшувати об'єми застосування і такого карального заходу, як тюремне ув'язнення. Так, професор права Університету Ессексу (Великобританія), директор Дитячого правового центру Каролін Гамільтон (Carolyn Hamilton) у своїй роботі «Керівництво із законодавчої реформи правосуддя по відношенню до неповнолітніх» зазначає: «Крайне сложно осуществляют и уважают все права ребенка, когда он лишен свободы и помещен в центр содержания под стражей или тюрьму. Кроме того, давно принято считать, что помещение ребенка в центр содержания под стражей, тюрьму или другое закрытое учреждение может иметь неблагоприятные для него последствия, которые, совершенно очевидно, не могут быть компенсированы исправительной работой. Последствия содержания в исправительных учреждениях, которые включают отделение от семьи и общины, часто усугубляются плохими условиями и ограниченностью или отсутствием мероприятий и программ по реинтеграции. Жизнь в тюрьме может также познакомит уязвимого несовершеннолетнего с культурой насилия. Такой опыт ставит несовершеннолетних в уязвимое положение с точки зрения угрозы распада семьи,

беспризорности, трудностей в получении работы, проблем с психическим здоровьем и рецидивизма после освобождения» [9, с. 97].

Таким чином, правова практика протягом всього ХХ-го та початку ХХІ-го століття поступово, спочатку, як відомо, в рамках джерел національного, а згодом і міжнародного права, формувала соціально-обумовлений, системно-стандартизований нормативно-правовий підхід до розгляду цілої низки питань, пов'язаних із правовим реагуванням на правопорушення (злочини), які вчиняються неповнолітніми.

Друга змістовно-характерна риса міжнародно-правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх полягає у тому, що сукупність таких нормативних складових цих стандартів, як «застосування обмеження або позбавлення волі по відношенню до неповнолітнього лише в якості крайнього заходу та на якомога мінімальний термін часу» та «необхідність якомога ширшого застосовування саме виховних, трудових, наглядових, освітніх, соціально-орієнтованих, профілактичних некримінальних заходів», формують сучасну чітко окреслену генеральну тенденцію поводження із неповнолітніми особами, які вчинили злочин. Вона знаходить своє, не лише науково-теоретичне, а й практично-правове відображення у такому загальноприйнятому принципі, діючому в рамках різних національних та регіональних систем правосуддя по відношенню до неповнолітніх, як «економія кримінальної репресії».

Слід, насамперед, особливо зазначити, що сам по собі принцип «економії кримінальної репресії» впливає із загально-визнаного та відповідним чином кодифікованого міжнародно-правового стандарту, який у цілому передбачає можливість застосування заходів, які не пов'язані із тюремним ув'язненням як по відношенню до дорослих, так і по відношенню до неповнолітніх правопорушників. Цей стандарт, відповідно до Правил 2.2. Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй по відношенню до заходів, які не пов'язані із тюремним ув'язненням («Токійські правила») від 14 грудня 1990 року,

безумовно, розповсюджується і на певні випадки вчинення позазаконних дій з боку неповнолітніх: «2.2. Правила применяются без какой-либо дискриминации по признаку расы, цвета кожи, пола, возраста (курсив мій. – Є.Н.), языка, религии, политических или других убеждений, национального или социального происхождения, имущественного положения, места рождения или иного статуса» [10].

Так, наприклад, А.А. Кирилова, зазначаючи окремість норм, притаманних правовій системі покарання неповнолітніх, визнає принцип «економії кримінальної репресії», на нашу думку, не лише в якості загальної риси тих чи інших систем відповідного правосуддя, а й у якості реальної та бажаної нормативно-правової планки, опанування якої мають прагнути системи правосуддя для неповнолітніх різних країн: «В настоящее время под ювенальной технологией понимается особая организация правосудия в отношении несовершеннолетних: специализации судей, работников аппаратов судов, потенциал общественных организаций, индивидуальный план реабилитации несовершеннолетнего, экономия уголовной и другой репрессий (курсив мій. – Є.Н.) и многое другое» [11, с. 13].

Нормативна, а також процесуальна складова принципу «економії кримінальної репресії» спирається, зокрема на теорію дивергенції, яка є невід'ємною складовою юридичної практики в частині реагування на правопорушення. Так, у Міжнародному посібнику «Захист прав дитини в системах кримінального правосуддя. Керівництво для навчання та довідково-інформаційний ресурс для фахівців та посадових осіб, які беруть участь у розробці політики у галузі правосуддя для дітей» зазначається: «Дивергенция основана на теории, согласно которой прохождение по этапам формальной системы уголовного судопроизводства при совершении ребенком противозаконных действий нанесет ему/ей большой вред и вызовет большую степень вероятности повторного совершения правонарушения. Широко признано желание избегать стигматизации, ассоциируемой с уголовным преследованием, и контрпродуктивных ас-

пектов большого количества формальных санкций, особенно содержания под стражей. Более того, дивергенция позволяет избегать избыточных расходов ведения дела в системе отправления правосудия, процесс которой, зачастую, медленный, и которая создает накопление дел по нарушениям мягкой тяжести в судах по делам несовершеннолетних» [12, с. 51].

Далекоглядність та спрямованість у майбутнє застосування принципу «економії кримінальної репресії», який, безумовно, може передбачати певну, відповідно до особливостей того чи іншого національного законодавства, нормативну варіативність визнається і функціонерами держав, які лише перебувають на шляху реформування системи покарання неповнолітніх правопорушників. Так, Т.Є. Вежевич зазначає: «Специалисты и эксперты признают, что лишение свободы для многих несовершеннолетних – избыточная мера наказания. Нам необходимо изменить свое отношение к детям, следуя примеру большинства развитых стран, где отношение к ребенку, преступившему закон, иное – его не спешат карать, а предпочитают воспитывать, считая, что рецидивист, выросший из малолетнего заключенного, в конечном счете обойдется обществу дороже» [11, с. 25].

Третя змістовно-характерна риса сучасних міжнародно-правових стандартів застосування покарань до неповнолітніх полягає в тому, що зміст останніх відтворює існування у світовій правничій теорії та практиці поводження із неповнолітніми правопорушниками трьох загальних моделей. Першу з таких моделей можна умовно назвати соціально-правовою моделлю або «моделлю, яка базується на забезпеченні благополуччя неповнолітніх правопорушників» («welfare model»), другу – кримінально-правовою («justice model»), третю – змішаною («hybrid model»).

Вже цитований нами англійський правник Ніл Хейзел наводить характерні риси перших двох моделей, відповідно до визначень Алдера (С. Alder) та Вандерзітца (J. Wundersitz): «Модель, яка базується на забезпеченні благополуччя», асоціюється із патерналістською та протекціоністською

політикою, в рамках якої певне поведження, а не покарання, є основною метою. Виходячи з цього, діти через їхню незрілість не можуть вважатися суб'єктами, які здатні раціонально мислити та самостійно визначатися, вони скоріше підпорядковуються оточенню, в якому проживають та є його продуктом. Тому будь-яке злочинне діяння з їхнього боку може бути похідним від елементів розладу в такому оточенні. Завданням системи юстиції, таким чином, є встановлення, розгляд та усунення основних соціальних причин, які спричинили вчинення правопорушення, а не призначення покарання за саме правопорушення» [6, с. 23]. «Кримінально-правова модель передбачає, що всі індивідууми є мислячими суб'єктами, які несуть всю відповідальність за свої вчинки і, таким чином, мають нести відповідальність перед законом. У рамках цієї моделі завданням системи юстиції є оцінка ступеню вини правопорушника та розумне призначення покарання відповідно до тяжкості правопорушення» [6, с. 24].

Так, у документі під назвою «Огляд ефективної діяльності правосуддя по відношенню до неповнолітніх. Доповідь для міністра юстиції у справах неповнолітніх» («Review of Effective Practice in Juvenile Justice. Report for the Minister for Juvenile Justice») визначаються певні характерні та відмінні функціонально-цільові риси, притаманні різним регіональним («міжнародним») системам правосуддя по відношенню до неповнолітніх: «Існують значні відмінності між різними міжнародними системами ювенального правосуддя. У більшості англомовних країн діє відповідна модель правосуддя, яка зосереджується саме на відповідальності молодих людей за їхні вчинки та застосуванні до них каральних заходів через здійснення відповідного судочинства (кримінально-правова модель – Є.Н.). Низка інших країн, переважно європейських, демонструє тенденцію до все більшого застосування такої моделі правосуддя, яка орієнтується на забезпечення благополуччя неповнолітніх та характеризується неофіційним характером відповідного судочинства та відповідних втручань (соціально-правова модель – Є.Н.), які ма-

ють на меті забезпечення найвищих інтересів молоді людини. Однак спостерігається також зростаюча тенденція до створення та функціонування змішаних систем ювенального правосуддя (курсив мій. – Є.Н.), які б включали в себе, рівною мірою, і елементи офіційної юстиції, і елементи моделей, орієнтованих на забезпечення благополуччя» [13].

У колективній роботі «Вдосконалення дієвості програм з правосуддя по відношенню до неповнолітніх» («Improving the Effectiveness of Juvenile Justice Programs»), авторами якої є американські криминологи та правники Марк Ліпсей (Mark W. Lipsey), Джеймс Хауелл (James C. Howell), Маріон Келлі (Marion R. Kelly), Габріель Чапмен (Gabrielle Charman) та Дарін Карвер (Darin Carver) зазначається історичний перехід ювенального пенального законодавства певних американських штатів від «реабілітаційної моделі» (інша назва «моделі, орієнтованої на забезпечення благополуччя») до моделі, яка зосереджується на мірі відповідальності неповнолітнього правопорушника та правопорушенні, яке він вчинив: «Протягом майже всього двадцятого століття політика щодо винесення вироків у штатах була, насамперед, орієнтованою на потреби правопорушника та являла собою реабілітаційну модель, яка зосереджувалася на індивідуалізації винесення вироків» (Tonry, 2009; Warren, 2007). З початку 1960-х років рівень злочинності в країні різко підвищився. У той же самий час оцінки заходів із реабілітації стали вважатися такими, використання яких «є безрезультатним» (Lipton, Martinson, and Wilks, 1975; Martinson, 1974); ці твердження кидали тінь на терапевтичні заходи, які використовувалися у кримінальній юстиції, а також політиці та практиці правосуддя по відношенню до неповнолітніх (Tonry, 2004). У світлі такої трансформації федеральний уряд та багато штатів здійснили поворот до підходів із винесення вироків, орієнтованих на факт правопорушення та вдалися до використання заходів, які в більшій мірі передбачали застосування покарання. Думка про те, що поведження, яке зосереджується саме на реабілітації, є неефектив-

ним, міцно трималася протягом 1970-х та 1980-х років до того часу, коли вчені використали більш прогресивні аналітичні засоби для більш детального розгляду питання. Отримані результати спростували негативне ставлення Мартінсона (Martinson) та довели, що програми з реабілітації, у разі їхнього ефективного застосування, можуть суттєво скоротити рівень рецидивних проявів» [14, с. 7].

Також автори зазначеної колективної роботи в якості неправильного обґрунтування необхідності застосування саме каральних заходів по відношенню до неповнолітніх правопорушників наводили теорію американського професора політології та суспільствознавства Джона Ділуліо (John Dilulio). Ця теорія базується на визначенні нової генерації неповнолітніх правопорушників в якості «неповнолітніх супер-хижаків» («juvenile super-predators»): «Професор політології та суспільствознавства Принстонського університету (США) Джон Ділуліо розробив та популяризував теорію неповнолітніх супер-хижаків (1995). Він оформив цей термін для того, аби звернути увагу громадськості на те, чому він дав назву «нова порода правопорушників», тобто «дітей, які абсолютно не поважають людське життя та не мають почуття відповідальності за майбутнє... Такі собі холоднокровні хижаки». Ділуліо та його співавтори всюди описували подібних молодих людей такими, які є «позбавленими батьківської опіки, безбожниками та безробітними», а також «радикально імпульсивними, надзвичайно жорстокими молодими людьми, серед яких більшу частину становлять хлопці-підлітки, які вчиняють вбивства, напади, пограбування, крадіжки з виломами, займаються розповсюдженням летальних наркотичних засобів, приєднуються до озброєних угруповань та вчиняють серйозні безпорядки (Bennett, Dilulio, and Walters, 1996, p. 27)» [14].

Зазначені американські правники також підсумовують, що результатом наявності двох, у певній мірі, протилежних систем та підходів до поводження із неповнолітніми правопорушниками стало вироблення змішаної «карально-реабілітаційної

нормативної моделі»: «Тому не видається дивним, що, відкидаючи суто каральну модель правосуддя по відношенню до неповнолітніх, виникла протилежна їй модель, яка спиралася на положення про поєднання покарання та реабілітації в якості основоположних принципів (Butts and Mears, 2001; Mears, 2002)» [14, с. 8].

Цитований нами вище документ «Огляд ефективної діяльності правосуддя по відношенню до неповнолітніх. Доповідь для міністра юстиції у справах неповнолітніх» також спирається на науково-теоретичне обґрунтування тенденції, яка демонструє більшу ефективність застосування «моделі, яка базується на забезпеченні благополуччя неповнолітніх правопорушників» на відміну від застосування традиційних каральних заходів («кримінально-правової моделі»): «Емпіричні дослідження, які проводилися в Австралії, США, Новій Зеландії та Європі ясно вказують на те, що такі традиційні каральні та «жорсткі» методи зменшення рівня злочинності серед неповнолітніх, як ув'язнення неповнолітніх, надто суворе законодавство про взяття на поруки, розгляд справ неповнолітніх у судах для дорослих, «заходи із прямого залякування» тощо, є неефективним. Традиційні каральні або «жорсткі» підходи виявляються неефективними через те, що вони призводять до дії ефекту стигматизації та таврування молодих правопорушників, посилення протизаконної поведінки правопорушників, яка стає результатом колективного (зокрема із дорослими правопорушниками. – Є.Н.) перебування у режимі «ув'язнення», браку соціально-орієнтованих заходів впливу та неспроможності зрозуміти основоположні фактори, які обумовили протизаконну поведінку. Ці заходи не лише демонструють свою неефективність у справі скорочення рецидивних проявів у поведінці молодих людей, вони також виявляються одними з найдорожчих заходів із вирішення справ, пов'язаних із злочинністю серед неповнолітніх через високі термінові витрати та наступні тривалі довготермінові витрати на систему правосуддя для неповнолітніх, які обумовлюються тривалими в часі контактами із системою кримінальної юстиції.

Ефективні програми ювенального правосуддя зосереджуються на розгляді основоположних чинників, які спричиняють протиправну поведінку неповнолітніх. Це може включати зосередження на діях із скорочення таких «чинників ризику», як сімейні розлади, перебування у злочинній групі, схильність до прогулів або зловживання алкоголем, а також зосередження на додатковому використанні або посиленні ефекту дії таких «чинників захисту», як добре виконання батьківських обов'язків, використання позитивної ролі в суспільстві або зайнятість з неповним робочим днем. Ці програми в цілому підкреслюють потребу у відверненні молодих людей від системи ювенальної юстиції. Ефективні дії, які застосовуються у відповідь на молодіжну злочинність, часто включають програми, які залучають сім'ю, школу або терапевтичні заходи і служби, пов'язані із залученням місцевих громад» [13, с. 4].

Також у рамках цього документу говориться, у свою чергу, і про успішність досвіду деяких країн у застосуванні «моделі, яка базується на забезпеченні благополуччя неповнолітніх правопорушників»: «Канада є добрим прикладом ефективного застосування правосуддя для неповнолітніх. Норми її законодавства було успішно застосовано для скорочення кількості ув'язнених молодих людей, завдяки розумінню того, що застосування програм, які передбачають участь місцевих громад, є більш ефективним, ніж ув'язнення молодих правопорушників (курсив мій. – Є.Н.)» [13, с. 4]. Не менш успішним видається, на думку авторів цього ж документу, і аналогічний досвід цілої низки скандинавських країн (Ісландії, Данії, Норвегії, Швеції та Фінляндії): «Системи правосуддя по відношенню до неповнолітніх скандинавських країн базуються на забезпеченні благополуччя неповнолітніх, демонструючи високу ефективність у багатьох напрямках та характеризуючись дуже низькими рівнем застосування до неповнолітніх такого заходу, як тюремне ув'язнення. Країни Скандинавії зосереджують свою увагу на діях з попередження злочинності серед молоді через багатосторонню взаємодію в рамках громад між різними

органами влади і службами на місцевому рівні. Третинні заходи у відповідь зосереджуються на відверненні (мається на увазі відвернення від використання тюремного ув'язнення по відношенню до неповнолітніх правопорушників. – Є.Н.) та поєднанні судового впровадження із заходами із терапії (мається на увазі психологічна, моральна та виховна терапія. – Є.Н.)» [13, 9].

У якості четвертої змістовно-характерної риси міжнародно-правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх ми маємо зазначити, що види та сама природа різноманітних альтернативних некаральних (некримінальних) заходів, які, так чи інакше, прийнято вважати найбільш адекватними та бажаними заходами судово-правового реагування на правопорушення з боку неповнолітніх, на нашу думку, мінімізують, розмивають та подекуди цілком заперечують, у свою чергу, відповідну каральну природу «класичних» видів кримінальних покарань.

Правова філософія та практика судового вирішення справ, у яких неповнолітні фігурують в якості порушників ustalених та передбачених законом норм поведінки в соціальному суспільстві, спирається, натомість, таким чином, на бажаний або очікуваний соціально-профілактичний, виховний, попереджувальний, освітній та інші подібні ефекти або результати від дії таких видів альтернативних некаральних (некримінальних) заходів, як адекватні заборони або обмеження на ті чи інші дії неповнолітнього правопорушника, профілактичні заходи, виховні заходи, заходи соціального (громадського) впливу, освітні заходи, попередження, вибачення, морально-психологічна реабілітація, компенсація, нагляд, лікування, праця на благо громадськості, пробація, багатостороння соціальна реінтеграція тощо.

Наприклад, заходи, які передбачають виконання неповнолітнім правопорушником праці на благо громадськості, здійснюють водночас виховний, соціально-дисциплінарний, наглядовий та морально-профілактичний ефекти. Вибачення та компенсація сприяють перевихованню та освіті неповнолітнього правопорушника

ка, завдяки яким він починає розуміти та усвідомлювати принцип недоторканності особистості, прав та свобод інших людей, а також неминучості юридичних наслідків порушення цього принципу. Дотримання заборон на певні дії виховують в неповнолітнього розуміння необхідності дотримуватися певних приписів та правил поведінки. Отже, неповнолітній правопорушник при застосуванні до нього того чи іншого подібного заходу відбуває не стільки покарання, скільки виховується, набуває навичок позитивної та відповідальної громадянської та законослухняної поведінки.

П'ята змістовно-характерна риса міжнародно-правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх вбачається в тому, що передбачені міжнародним законодавством заходи, які застосовуються по відношенню до неповнолітніх за вчинення ними тих чи інших позазаконних діянь, відповідають (або, принаймні, мають відповідати), впливаючи із вищезазначеної нами фізичної, психоемоційної та соціальної вразливості неповнолітнього, такої життєво важливій як для самого неповнолітнього правопорушника, так і всього суспільства вимозі, як здатність неповнолітнього перебувати під дією того чи іншого, призначеного (винесеного, наприклад, у якості вироку) йому заходу (або виконувати певні вимоги, які можуть впливати із такого заходу).

Так, Каролін Гамільтон посилається з цього приводу на відповідний нормативно-правовий досвід деяких латиноамериканських країн: «Бразильський закон о детях и подростках, принятый в 1990 году, содержит широкий спектр потенциальных вариантов мер воздействия для детей и подростков. К подросткам (лицам в возрасте от 12 до 18 лет) могут быть применены «социально-образовательные меры» (включая предупреждение, возмещение ущерба, общественные работы, надзор и задержание). Согласно Статье 112(1), меры должны применяться «с должным учетом способности [несовершеннолетнего] их исполнять (курсив мій. – Є.Н.), обстоятельств и степени тяжести нарушения» [9, с. 97].

З цього приводу слід навести, відповід-

но до ст.53 Типового закону про правосуддя по відношенню до неповнолітніх, увесь перелік подібних альтернативних заходів, які можуть бути застосовані по відношенню до неповнолітніх правопорушників, враховуючи таку вразливість як окремо, так і кооперативно: «(1) В случае признания ребенка виновным в уголовном преступлении суд по делам несовершеннолетних [ювенальный суд] [суд по делам молодежи] должен, с учетом всех обстоятельств дела, рассмотреть возможные меры наказания, не связанные с лишением свободы, включая, но не ограничиваясь: (а) участие в общественных программах, способствующих осознанию ребенком его или ее противоправного поведения; (b) постановление о промежуточном лечении или других видах лечения; (с) пробация; (d) постановление о реституционных мерах; (е) решение о лечении от наркотической или алкогольной зависимости; (f) посещение консультаций; (g) постановление об общественно полезных работах; (h) постановление об обязательной учебе; (i) лишение отдельных прав; (j) запрет на выход ребенка из дому после определенного времени; (k) запрет на определенные действия; (l) нахождение под надзором; (m) нахождение под строгим надзором; (n) временное помещение в приемную семью; (o) распоряжение суда об определении места жительства; (p) постановление о попечительстве; и (q) условно-досрочное освобождение. (2) Суд по делам несовершеннолетних [ювенальный суд] [суд по делам молодежи] имеет право назначить несколько наказаний, не связанных с лишением свободы, а также определить, будет ли ребенок выполнять эти меры одновременно или последовательно»- [15, с. 31-32].

До альтернативних заходів некарального (некримінального) характеру, застосовуючи які, треба враховувати здатність неповнолітнього перебувати під їхньою дією (або виконувати їх), можна, на нашу думку, відповідно до положення ст. 53 Типового закону про правосуддя по відношенню до неповнолітніх, віднести: відвідання консультацій, постанову про суспільно корисні роботи, позбавлення певних прав, забо-

рона на певні дії, тимчасове поміщення до прийомної сім'ї, розпорядження суду про визначення місця проживання. Такі заходи, наприклад, як «відвідання консультацій», «тимчасове поміщення до прийомної сім'ї», «розпорядження суду про визначення місця проживання» повинні враховувати різноманітні життєві обставини, потреби та інтереси неповнолітнього, включаючи його фактичне місце проживання, отримання неповнолітнім освіти, а також права його батьків та родичів тощо. «Постанова про суспільно корисні роботи» повинна враховувати не лише відповідність таких робіт стану здоров'я неповнолітнього, а й передбачену міжнародним правом сувору заборону на використання примусової праці, а також праці дітей і неповнолітніх взагалі. Застосування «заборони на певні дії» та «позбавлення певних прав» повинні чітко відповідати положенням Конвенції про права дитини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, захищаючи дитячі основоположні права та гідність, притаманні будь-якій людині.

Шоста змістовно-характерна риса міжнародно-правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх полягає в тому, аби альтернативні некаральні (некримінальні) заходи правового реагування на правопорушення з боку неповнолітніх були спрямовані на якнайшвидшу соціальну реінтеграцію неповнолітнього правопорушника.

Ця вимога відповідає такій складовій міжнародно-правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх, як «якнайкраще забезпечення інтересів дитини».

Альтернативними некаральними (некримінальними) заходами, які відповідають цій також життєво важливій вимозі, відповідно до положення ст. 53 Типового закону про правосуддя по відношенню до неповнолітніх, на нашу думку, є: «участь у громадських програмах, які сприяють усвідомленню дитиною його або її протиправної поведінки», «проходження неповнолітнім проміжного або іншого лікування (наприклад, від алкогольної або наркотичної залежності)», «пробація», «реституційні заходи», «обов'язкове навчання (зокрема

професійне), «заборона залишати домівку у певні години», «перебування під тим чи іншим (суворим) видом нагляду», «перебування під опікою». Ці заходи не можуть вважатися такими, які порушують права та потреби дитини або неповнолітнього.

Застосування щойно перерахованих заходів зумовлено широкою відповідальністю держави, суспільства та окремих дорослих людей (батьків, інших родичів, опікунів) за соціальну реінтеграцію неповнолітнього правопорушника, отримання ним освіти і відповідних професійних та соціальних навичок, опанування ним статусу, ролі, прав та обов'язків, які є невід'ємними рисами корисного та законслухняного громадянина та члена суспільства.

Таким чином, щойно перераховані змістовно-характерні риси сучасних міжнародно-правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх надають можливість дійти до висновку про те, що останні відтворюють систему покарання за вчинення протиправних діянь, багато в чому відмінну від відповідної системи покарання для дорослих.

Нормативна філософія та практика цієї системи в цілому характеризується як рекомендаційними, так і обов'язковими нормами, спрямованими на максимально можливе уникнення застосування по відношенню до неповнолітніх правопорушників кримінальних покарань, остаточно не скасовуючи можливості їхнього застосування у певних крайніх випадках.

Через певну цільову складність власних норм ця система характеризується певною різноманітністю існуючих у її рамках моделей відповідного правосуддя та досі знаходиться на стадії етапного реформування.

Література

1. Ashley Cannon, Richard Aborn, John Bennett, Advisor: Judge Philip C. Segal (ret.). Guide to Juvenile Justice in New York City, May 2010 // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: <http://www.nycrimcomission.org/pdfs/GuideToJuvenileJusticeInNYC.pdf>;
2. Janet E. Ainsworth. The Court's Effectiveness in Protecting the Rights of Juveniles in Delinquency Cases // The Future

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано міжнародно-правові стандарти застосування покарання до неповнолітніх. Виокремлено взаємопов'язані змістовно-характерні риси таких стандартів.

SUMMARY

The article analyzes the international legal standards of punishment to minors. Thesis there is determined content-linked characteristics such standards.

of Children The Juvenile Court Vol. 6, No. 3 – Winter 1996 // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: http://futureofchildren.org/publications/docs/06_03_04.pdf;

3. Панасюк В.В. Система кримінальної юстиції щодо неповнолітніх – цивілізований підхід держави до проблеми дитячої злочинності // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: bmju_2011_5_4.pdf;

4. World Congress on Juvenile Justice Final Declaration, Geneva, Switzerland, 30 January 2015 // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: <http://www.news.admin.ch/NSBSubscriber/message/attachments/38168.pdf>;

5. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя по відношенню до неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 року // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211/page;

6. Neal Hazel. Cross-national comparison of youth justice // YJB 2008 // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: http://dera.ioe.ac.uk/7996/1/Cross_national_final.pdf;

7. Theodore Fallon, Jr., Dawn Dawson. Juvenile Justice: Yesterday and Today // Recommendations for Juvenile Justice Reform, American Academy of Child and Adolescent Psychiatry Task Force on Juvenile Justice Reform October 1999 – October 2001 // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: www.aacap.org/App_Themes/AACAP/docs/Advocacy/policy_resources/JJmonograph1005.pdf ;

8. Juvenile Sentencing Schemes // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: <http://www.humanrightsadvocates.org/wpcontent/uploads/2010/05/Juvenile-Sentencing-Schemes.pdf>;

9. Гамільтон Каролін. Руководство по законодательной реформе правосудия в отношении несовершеннолетних, Детский правовой центр и Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ), Секция защиты ребенка, Нью-Йорк, 2011 г. // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: http://www.unicef.org/ceecis/Juvenile_justice_16052011_RUS_-_finalformatted.pdf;

10. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй по відношенню до заходів, які не пов'язані із тюремним ув'язненням («Токійські правила») від 14 грудня 1990 року // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_907;

11. Дружественное к ребенку правосудие и проблемы ювенальной уголовной политики: материалы IV Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию Верховного суда Республики Бурятия (г. Улан-Удэ, 3-4 октября 2013 г.) / науч. ред. Э.А. Раднаева. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2013. – 348 с.

12. Защита прав ребенка в системах уголовного правосудия. Руководство для обучения и справочно-информационный ресурс для специалистов и должностных лиц, принимающих участие в разработке политики в области правосудия для детей // Penal Reform International, 2013 // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: http://www.penalreform.org/wp-content/uploads/2013/11/CR_TrainingManual_RUSSIAN_WEB.pdf;

13. Review of Effective Practice in Juvenile Justice. Report for the Minister for Juvenile Justice // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: <http://www.juvenile.justice.nsw.gov.au/Documents/Juvenile%20Justice%20Effective%20Practice%20Review%20FINAL.pdf>;

14. Mark W. Lipsey, James C. Howell, Marion R. Kelly, Gabrielle Chapman, Darin Carver. Improving the Effectiveness of Juvenile Justice Programs, December 2010 // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: <http://cjjr.georgetown.edu/pdfs/ebp/ebppaper.pdf>;

15. Правосудие: вопросы, касающиеся детей, находящихся в конфликте с законом. Типовой закон о правосудии в отношении несовершеннолетних и соответствующий комментарий // [Електронний ресурс]. Режим доступу до документу: http://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Russian_Model_Law_21122014_final.pdf;